

# De begrenzing van de Duitse natiestaat

Een onderzoek naar de tegenstelling in de opvattingen van Georg von  
Schönerer en Heinrich von Treitschke in de periode 1866-1900

Iris Rikmanspoel  
S3856658  
4 juni 2014

Docent: Asker Pelgrom  
Opleiding: Taal- en Cultuurstudies  
Hoofdrichting: Politieke Geschiedenis en Internationale Betrekkingen

## Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. De opkomst en ontwikkeling van het Duits nationalisme	6
1.1. <i>Ontwikkelingen tot 1848</i>	6
1.2. <i>Duits nationalisme na de revolutie van 1848</i>	8
2. Duitse identiteit volgens Schönerer en Treitschke	9
2.1. <i>Niet-Duitse volkeren</i>	11
2.2. <i>Schönerer en Treitschke over joden</i>	12
3. Dualiteit binnen de Duitse natie	14
4. Politieke en religieuze overwegingen	16
4.1. <i>Treitschke's Realpolitik</i>	16
4.2. <i>Katholicisme en protestantisme</i>	17
5. Conclusie	18
Aangehaalde literatuur	20

## Inleiding

De negentiende eeuw in Europa stond in het teken van opkomend nationalisme en het ontstaan van nieuwe natiestaten. Ook binnen de Duitse Bond, opgericht in 1815 bestaande uit alle Duitse staten, bestond discussie over een nieuw te vormen Duitse eenheidsstaat en over de vraag hoe deze staat ingericht zou moeten worden. De discussie werd flink aangewakkerd door de revoluties van 1848, waarbij nationalisten streden voor de vereniging van alle Duitssprekende volken in één natiestaat onder leiding van de Oostenrijkse Habsburgers. Deze nationalisten, of pangermanisten, richtten in mei 1848 het Frankfurter Parlement op met als doel het creëren van een Duitse constitutionele monarchie. De 'Grundrechte des Deutschen Volkes' werden in december van dat jaar ondertekend door negenentwintig Duitse staten. Oostenrijk en Pruisen, de twee grootste en belangrijkste staten, ondertekenden het document niet. De nieuwe grondwet werd dus niet gesteund door de twee belangrijkste grootmachten. Daarnaast bleven regionale belangen de boventoon voeren binnen het parlement, waardoor het pangermanistische ideaal uit het oog werd verloren. Het doel van de revolutie van 1848 om alle Duitssprekende staten in één Duitsland te verenigen, was dan ook niet behaald. Het Frankfurter Parlement werd opgeheven in mei 1849. De wens om Duitsland te verenigen, en de discussie over hoe dit moest gebeuren, bleven echter bestaan. Aan de ene kant waren er nog steeds de pangermanisten die een groot Duitsland wilden van Pruisen tot en met Oostenrijk. Aan de andere kant waren er voorstanders van een *Kleindeutschland* waarin alle noordelijke Duitse staten waren verenigd maar waarvan Oostenrijk was uitgesloten. Ook na de realisatie van de Noord-Duitse Bond in 1867 bleef de discussie, en werd het pangermanisme in Oostenrijk zelfs sterk aangewakkerd.

Nu rijst de vraag waarom de tegenstelling tussen de pangermanisten en de voorstanders van een klein Duitsland zo scherp was. Vanzelfsprekend speelden politieke belangen van de Habsburgers en de Pruisische Hohenzollerns een rol. In de negentiende eeuw was er echter ook sprake van groeiende nationalistische gevoelens en identiteitsbesef in de Duitstalige gebieden. Deze hebben ongetwijfeld een bijdrage geleverd aan de kloof die ontstond tussen de voor- en tegenstanders van een *Großdeutschland*. Maar wat hielden deze ideeën over de Duitse identiteit precies in? In hoeverre verschilden de opvattingen over Duits-zijn tussen de pangermanisten en de voorstanders van een *Kleindeutschland*? En welke definities hadden zij van het Duits-zijn en van datgene wat niet als Duits beschouwd werd? Op deze vragen zal ik in mijn scriptie een antwoord proberen te geven. Dit zal ik doen aan de hand van een aantal representatieve teksten van een vertegenwoordiger van het pangermanisme, Georg Ritter von Schönerer, en een vertegenwoordiger van de *Kleindeutsche Lösung*, Heinrich von Treitschke. De centrale vraag die hierbij wordt gesteld is hoe de tegenstelling in de opvattingen van Georg von Schönerer en die van Heinrich von Treitschke in de periode 1866-1900 verklaard kan worden.

Georg Ritter von Schönerer (1842-1921) was wellicht de belangrijkste figuur binnen het Oostenrijks pangermanisme in de late negentiende eeuw. Schönerer was een invloedrijk politicus die, na het uiteenvallen van de Duitse Bond in 1866, Oostenrijk opnieuw wilde aansluiten bij het Duitse rijk. Hij was de leider van de pangermanistische beweging in Oostenrijk en was betrokken bij verschillende initiatieven, waaronder het *Linz-program* in 1882 en de *Los von Rom!*-beweging rond 1900. Volgens Andrew G. Whiteside was het pangermanisme in Oostenrijk gedefinieerd door

Schönerer en was hij de personificatie van de pangermanistische beweging hier.<sup>1</sup> In het Duitse rijk was er ook wel een grote pangermanistische beweging, het *Alldeutscher Verband*, maar deze hield zich meer bezig met Duitse economische belangen en bescherming van de Duitse nationaliteit in overzeese gebieden dan met de vereniging van Duitstalige gebieden binnen Europa.<sup>2</sup> De teksten die voornamelijk gebruikt zullen worden zijn speeches die Schönerer gaf in de Reichstag en het Huis van Afgevaardigden. Deze teksten komen uit bloemlezingen van Adolf Rapp en Heinrich Schnee.<sup>3</sup> De andere primaire bronnen die voor dit onderzoek gebruikt zullen worden zijn teksten van de Duitse politicus en historicus Heinrich von Treitschke (1834-1896). Hij behoorde tot de klein-Duitse of Pruisische School, een groep historici die tussen 1864 en 1871 de klein-Duitse staat met uitsluiting van Oostenrijk propageerde. Deze historici, onder wie ook Theodor Mommsen en Heinrich von Sybel, waren van mening dat de Duitse eenwording onvermijdelijk was, en dat Pruisen de nobele taak had om deze eenwording te realiseren. Ook na 1871 bleef Treitschke overtuigd van Pruisen als leidende factor binnen het verenigde Duitsland. Zijn werk *Deutsche Geschichte des 19. Jahrhundert* (1879-1894) was dan ook meer een Pruisische geschiedenis dan een Duitse geschiedenis. Voor dit onderzoek worden voornamelijk schriftelijke teksten gebruikt, zoals brieven en fragmenten uit essays. Eén hiervan is *Das deutsche Ordensland Preussen* (1862) en daarnaast een essay over de verhouding tussen Duitsland en de omliggende landen (1870) en een over de verhouding tussen Duitsland en Oostenrijk (1871).<sup>4</sup> Hoewel er niet meteen een duidelijk verband tussen Georg von Schönerer en Heinrich von Treitschke is aan te wijzen, is het toch interessant om het gedachtegoed van deze politici met elkaar te vergelijken. Er zijn namelijk belangrijke overeenkomsten aan te wijzen in hun ideeën over bijvoorbeeld de positie van joden. In de literatuur worden zij beiden wel genoemd als invloed op Adolf Hitler.<sup>5</sup> Ook hadden zowel Treitschke als Schönerer grote bewondering voor Pruisen en Otto von Bismarck als dominante macht binnen het Duitse rijk. Ondanks deze overeenkomsten hadden Schönerer en Treitschke verschillende ideeën over Duitse identiteit en de manier waarop het Duitse rijk, op basis van deze ideeën, moest worden vormgegeven. Wat waren deze verschillen precies? Hoe zijn ze te verklaren? En was het Duits-zijn de enige voorwaarde om deel te kunnen nemen aan een Duitse eenheidsstaat of waren er ook andere motieven om Oostenrijk wel of niet uit te sluiten van de Duitse staat?

Over het nationalisme in Duitsland en Oostenrijk en de eenwording van het Duitse rijk is al veel geschreven. Zo zijn er verschillende werken van John Breuilly, *The Question of German Unification* (2013) van Imanuel Geiss en *Roots of German Nationalism* (1978) van Louis Snyder.<sup>6</sup> Ook over het dualisme van *Großdeutsch* versus *Kleindeutsch* is het een en ander geschreven. Een voorbeeld hiervan is *Großdeutsch und Kleindeutsch: Die Entstehung der Worte in den Jahren 1848-*

---

<sup>1</sup> Andrew G. Whiteside, *The Socialism of Fools: Georg Ritter von Schönerer and Austrian pan-Germanism* (Los Angeles 1975), 7.

<sup>2</sup> Idem, 2.

<sup>3</sup> Adolf Rapp, *Großdeutsch-Kleindeutsch: Stimmen aus der Zeit von 1815 bis 1914* (München 1922) en Heinrich Schnee, *Georg Ritter von Schönerer: Ein Kämpfer für Alldeutschland* (Reichenberg 1940).

<sup>4</sup> Heinrich von Treitschke, *Treitschke's Origins of Prussianism: The Teutonic Knights*, ed. Eden en Cedar Paul (Hoboken 2013) en Heinrich von Treitschke, *Treitschke: His Life and Works*, ed. Adolf Hausrath (Hoboken 2013).

<sup>5</sup> Bijvoorbeeld: Erik von Kuehnelt-Leddihn, *Liberty or Equality: The Challenge of our Time* (Caldwell 1952), 211.

<sup>6</sup> John Breuilly, *The Formation of the First German Nation State, 1800-1871* (Basingstoke 1996), Imanuel Geiss, *The Question of German Unification: 1806-1996* (Hoboken 2013) en Louis L. Snyder, *Roots of German Nationalism* (Londen 1978).

1849 (1937) van Heidrun von Möller.<sup>7</sup> Andrew G. Whiteside heeft specifiek geschreven over Georg von Schönerer en de pangermanistische beweging in Oostenrijk.<sup>8</sup> Over Treitschke en de historici van de klein-Duitse School heeft Herbert Flaig het werk *The Kleindeutsch-historians and German unification 1850-1871* geschreven.<sup>9</sup> Ook het werk van Walter Bussmann gaat specifiek over het leven en gedachtegoed van Treitschke.<sup>10</sup>

Al deze werken geven een goed overzicht van de opkomst en ontwikkeling van het nationalisme in Duitsland, en de tegenstelling tussen het groot-Duits en het klein-Duitse nationalisme die hieruit is voortgekomen. Wat ik met mijn scriptie hieraan wil toevoegen is een inzicht in hoe deze tegenstelling na het uiteenvallen van de Duitse bond in 1866 verklaard kan worden. Zowel het pangermanistische als het klein-Duitse ideaal waren een voortvloeisel uit het Duitse nationalisme en zij vertoonden veel overeenkomsten. Waarom hadden de pangermanisten en de aanhangers van een klein-Duitse staat dan toch verschillende ideeën over hoe de Duitse eenheidsstaat vormgegeven moest worden? Welke opvattingen over Duitse identiteit lagen hieraan ten grondslag? Of speelden politieke belangen ook nog steeds een rol?

Dit onderzoek beperkt zich tot de teksten van Schönerer en Treitschke. Toch zal er uiteindelijk iets gezegd kunnen worden met betrekking tot de ideeën over Duitse identiteit van de pangermanistische en klein-Duitse bewegingen in het algemeen, en over de vraag in hoeverre Schönerer en Treitschke representatief waren voor deze groepen.

In dit essay worden verschillende termen genoemd die betrekking hebben op de Duitse natie of de Duitse staat waarvan enkele, zoals de Noord-Duitse Bond of het Duitse Rijk, wel een duidelijke betekenis hebben, maar andere niet. In dit laatste geval gaat het om begrippen als de 'Duitse staten', 'Duitsland' en 'Duitsers'. Met 'Duitse staten' worden de Duitstalige staten bedoeld die tot 1866 deel hadden uitgemaakt van de Duitse Bond. Na 1866 valt Oostenrijk-Hongarije hier niet meer onder. De term 'Duitsland' is vaak een vertaling van het Engelse 'Germany' of het Duitse 'Deutschland' en de betekenis ervan is verschillend bij Treitschke en Schönerer. Schönerer bedoelt met Duitsland meestal alle Duitse staten inclusief het Duitse deel van Oostenrijk, terwijl bij Treitschke het Oostenrijkse deel is uitgesloten. Ook het begrip 'Duitsers' heeft geen eenduidige betekenis. Wat Schönerer en Treitschke onder dit begrip verstaan wordt verderop in dit essay besproken.

---

<sup>7</sup> Heidrun von Möller, *Großdeutsch und Kleindeutsch: Die Entstehung der Worte in den Jahren 1848-1849* (Berlijn 1937).

<sup>8</sup> Whiteside (1975).

<sup>9</sup> Herbert Flaig, *The Kleindeutsch-historians and German unification 1850-1871* (New York 1971).

<sup>10</sup> Walter Bussmann, *Treitschke: Sein Welt- und Geschichtsbild* (Göttingen 1952).

## 1. De opkomst en ontwikkeling van het Duits nationalisme

### 1.1. Ontwikkelingen tot 1848

In de vroege negentiende eeuw was er nog nauwelijks sprake van een Duitse natie of Duitse identiteit. Mensen voelden zich in die tijd nog sterk verbonden met hun eigen dorp of stad, en zij hielden zich niet echt bezig met ontwikkelingen die zich daarbuiten afspeelden. Een gevoel van Duits-zijn beperkte zich daarom tot enkele groepen, waaronder academici en onderwijzers. Zij waren immers de *Bildungsbürger*, een sociale elite die de Duitse *Kulturnation* vertegenwoordigden en cultuur als bindende factor voor de Duitse natie zagen.<sup>11</sup> Zij hadden echter weinig invloed op de bevolking als geheel. Ondanks dat het alfabetisme onder de Duitstalige bevolking relatief hoog was, werd er nauwelijks gelezen of las men kranten die vooral gericht waren op lokale aangelegenheden. De enige transnationale institutie waaraan de mensen verbonden waren, namelijk de kerk, verdeelde de Duitstaligen tussen aanhangers van het protestantisme en aanhangers van het katholicisme.<sup>12</sup> Voor 1815 waren al wel de eerste nationale organisaties opgericht in het kader van de oorlog tegen Napoleontisch Frankrijk tussen 1813 en 1815. Hier waren vrijwel uitsluitend de academische elites uit verschillende Duitse staten bij betrokken. Het gros van de Duitstaligen hield zich in de eerste helft van de negentiende eeuw nauwelijks bezig met politiek. Nadat de Fransen waren verdreven uit de Duitse gebieden heerste er immers een relatief grote mate van politieke stabiliteit. Deze vreedzame periode tussen 1815 en 1848 wordt ook wel aangeduid als de *Biedermeier*-periode. Daarnaast werd de periode 1830-1845 ook wel aangeduid als de *Vormärz*. Vanaf 1830 kwam er meer kritiek uit voornamelijk intellectuele kringen, waar men ontevreden was over de huidige gang van zaken binnen de politiek en de invloeden van de Franse Verlichting.<sup>13</sup> Dit was de aanloop tot de revolutie van 1848.

Al in de achttiende eeuw was de term *Volksgeist* geïntroduceerd door Johann Gottfried von Herder. Volgens Herder moest elk volk zijn eigen nationale karakter hebben dat gevormd was door cultuur en tot uiting kwam in deze *Volksgeist*. Volgens Eda Sagarra was het nationale bewustzijn, dat Herder wilde versterken, gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw beperkt tot een klein groepje intellectuele Duitsers (de eerdergenoemde *Bildungsbürger*). Het zelfbeeld van de doorsnee Duitser werd nog bepaald door kenmerken die hen door buitenlandse schrijvers, zoals de Brit Walter Scott, werden toegekend. Zo zag de gemiddelde Duitser zichzelf als onschuldig en gezagsgetrouw, slordig gekleed en leergierig maar onhandig.<sup>14</sup> De romantisch filosoof Johann Gottlieb Fichte verwees in zijn werken naar een Duits karakter, dat vrij moest worden gehouden van buitenlandse invloeden. De ideeën van Georg Friedrich Wilhelm Hegel waren wellicht de meest invloedrijke in de eerste helft van de negentiende eeuw, maar ook in het latere Duitse nationalisme.<sup>15</sup> Volgens Hegel moest de staat absolute macht hebben en het was dan ook logisch dat de eenwording van alle Duitse gebieden tot een machtige Duitse staat zou leiden.

De schrijvers en kunstenaars van de Romantiek keerden zich tegen de ideeën van de

---

<sup>11</sup> Arnold Labrie, 'Kultur' and 'Civilisation' in Germany during the Nineteenth Century' in: Joep Leerssen en Menno Spiering, *Yearbook of European Studies 7: German Reflections* (Amsterdam 1994), 112.

<sup>12</sup> Breuille (1996), 24-25.

<sup>13</sup> Snyder (1978), 3.

<sup>14</sup> Eda Sagarra, 'The Longevity of National Stereotypes: The German 'National Character' from the Sixteenth Century to the Present Day' in: Joep Leerssen en Menno Spiering, *Yearbook of European Studies 7: German Reflections* (Amsterdam 1994), 10-11.

<sup>15</sup> Snyder (1978), 3-4.

Verlichting en droegen zo bij aan het Duitse nationalisme. De Romantiek ontstond in 1770 als de literaire *Sturm und Drang*-beweging, waarin de eerder genoemde Herder en Johann Wolfgang Goethe vertegenwoordigd waren.<sup>16</sup> Binnen deze stroming waren niet langer de rede en het verstand uitgangspunt voor de literatuur, maar het gevoel en de fantasie. Ook bestond een sterk verlangen naar de natuur en het verleden. Volgens Herder werd de nationale volksaard dan ook bepaald door de historische ontwikkelingen die het volk doormaakte, en de fysieke omgeving waarin het volk leefde.<sup>17</sup> De romantische schrijvers schetsten een beeld van Duitsers dat de basis zou leggen voor veel toekomstige beeldvorming over Duitsland en Duitsers. Volgens Joep Leerssen begint dit proces van beeldvorming al bij Madame de Staël en haar werk *De l'Allemagne* uit 1813.<sup>18</sup> De Staël ging uit van een fundamentele tegenstelling tussen het warme zuiden en het koele noorden van Europa. Duitsland behoorde daarbij tot het koele noorden, en had volgens De Staël dan ook een typisch noordelijk karakter. Er heerste democratie, die zich uitte in de verschillende parlementen, de mensen waren sterk individualistisch, een eigenschap die ook werd toegeschreven aan het protestantisme, en de rede was belangrijker dan het gevoel. Over Duitse literatuur schreef ze dat deze wordt gekenmerkt door melancholie en naargeestigheid. Ook maakte De Staël een onderscheid tussen het noordelijke Duitsland en het zuidelijke, waarbij het noorden nog meer 'noordelijke' kenmerken had dan Zuid-Duitsland. De zuidelijke Duitse staten hadden niet echt een zuidelijk karakter, maar behoorden ook niet echt tot het noorden. Deze middelmatigheid, zoals Leerssen het verwoordt, leidt ertoe dat de Duitsers hier onverschillig en stoïcijns van aard zijn.<sup>19</sup> De Staël schetst een beeld van Oostenrijk als een land dat stilstaat, zowel op politiek als intellectueel gebied. De tegenstelling tussen noord en zuid bleef in de hele negentiende eeuw in de beeldvorming over Duitsland bestaan.

In de vroege negentiende eeuw vertaalde de literaire romantiek zich ook naar politiek vlak. Vanaf dat moment kreeg de Romantiek een sterk nationalistisch karakter. Er werd een Duitse geschiedenis geschreven die als basis kon dienen voor de vereniging van alle Duitse volkeren. Academics gingen op zoek naar alles wat als typisch Duits beschouwd kon worden; Duitse kunst, het Duitse landschap en Duitse instituties en tradities.<sup>20</sup> De gebroeders Grimm, bijvoorbeeld, probeerden in hun folkloristische *Hausmärchen* de Duitse volksaard te beschrijven. Het Duits-zijn moest worden gezien als iets unieks en moest niet ondergeschikt zijn aan andere nationaliteiten, zeker niet aan de Franse. Duitsers moesten trots zijn op wat de dichter Ernst Moritz Arndt in *Was ist des Deutschen Vaterland?* (1813) 'het vaderland' noemde.<sup>21</sup> Arndt zou later ook een belangrijke invloed hebben op de ideeën van Treitschke.

Kenmerkend voor het Duitse nationalisme in de eerste helft van de negentiende eeuw is dat het, mede dankzij de Napoleontische oorlogen, vooral gericht was tegen Frankrijk. Volgens Snyder is dit ook de reden dat Pruisen een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van het nationalisme in de Duitse staten.<sup>22</sup> Pruisen had immers vooraan gestaan in de oorlog tegen Napoleon en kwam dan ook als een van de grote overwinnaars uit de strijd. Aanvankelijk was Pruisen, net als Oostenrijk, tegen een unificatie van Duitse staten. Beide grootmachten herbergden niet-Duitse nationaliteiten, en de vrees bestond dat zij in het geval van een Duitse eenwording ook naar

---

<sup>16</sup> Idem, 59.

<sup>17</sup> William A. Wilson, 'Herder, folklore and romantic nationalism' in: *Journal of Popular Culture* 6:4 (1973), 822.

<sup>18</sup> Joep Leerssen, 'North and South in the Nineteenth-Century Image of Germany' in: Joep Leerssen en Menno Spiering, *Yearbook of European Studies 7: German Reflections* (Amsterdam 1994), 44.

<sup>19</sup> Idem, 47.

<sup>20</sup> Snyder, 60.

<sup>21</sup> Idem, 60-61.

<sup>22</sup> Idem, 62.

nationale onafhankelijkheid zouden gaan streven.<sup>23</sup> Toch voelden de Pruisische machthebbers de noodzaak tot samenwerking op economisch gebied met andere Duitse staten. De econoom Friedrich List, grondlegger van het 'nationaal systeem' als tegenhanger van de economische leer van Adam Smith, meende dat de Duitse staten economisch nog altijd sterk verzwakt waren door de Dertigjarige Oorlog en de Britten maakten hier gretig gebruik van door goederen op grote schaal op de Duitse markt te dumpen.<sup>24</sup> List speelde dan ook een belangrijke rol bij de oprichting van de *Zollverein* tussen 1819 en 1835. De bedoeling was dat alle Duitse staten binnen deze organisatie op economisch terrein met elkaar verbonden zouden worden, maar tijdens onderhandelingen in Wenen in 1819 en 1820 werd al snel duidelijk dat Oostenrijk zich niet bij de *Zollverein* zou aansluiten. Metternich wilde Oostenrijk niet verbinden aan een organisatie die geleid werd door Pruisen, omdat hij vreesde voor de aantasting van de hegemonie van de Habsburgers. Voor de Pruisische machthebbers was dit misschien wel een gunstige ontwikkeling, omdat zij hun positie binnen de Duitse bond hiermee konden versterken.<sup>25</sup> Door de *Zollverein* werd de rivaliteit tussen Oostenrijk en Pruisen sterker, en werden de overige Duitse staten beetje bij beetje, vrijwillig of niet, in de Pruisische invloedssfeer gezogen. Het nationalisme dat heerste onder de Pruisische elite was niet langer een puur Pruisisch nationalisme, maar kreeg steeds meer een algemeen Duits karakter.<sup>26</sup>

### 1.2. Duits nationalisme na de revolutie van 1848

De *Zollverein* vormde de blauwdruk voor de klein-Duitse confederatie zoals die in 1866 gecreëerd zou worden. Aanvankelijk waren alleen de noord-Duitse staten lid, maar door geleidelijke uitbreiding waren uiteindelijk vrijwel alle Duitse staten lid. Oostenrijk vormde hierop de belangrijkste uitzondering. De *Zollverein* was dan ook een uiting van het klein-Duitse nationalisme dat vooral aanhangers had in Pruisen. De realisering van een Duitse organisatie zonder Oostenrijk was tegen het zere been van de katholieken, die in de zuidelijke en westelijke staten als Bayern, Baden en Württemberg de grootste groep vormden. Zij voelden zich meer verbonden met het katholieke Oostenrijk dan met het protestantse en liberale Pruisen. De katholieken hadden in grote delen van Duitsland een ondergeschikte positie ten opzichte van de protestanten.<sup>27</sup> Hierin kwam in 1840 verandering toen in Pruisen Frederik Willem IV aan de macht kwam. Hij voelde sympathie voor zowel de katholieke als de protestantse kerk en wilde katholieken en protestanten dan ook gelijk behandelen. De katholieke kerk wist haar positie hierdoor te versterken, een ontwikkeling waar de Pruisische liberalen niet blij mee waren.<sup>28</sup> Zij vreesden de nieuwe band tussen de staat en de kerk, die zij als bedreiging zagen voor hun nationalistische idealen. Het waren dan ook de liberalen die in 1848 een revolutie in verschillende Duitse staten ontketenden. Zij richtten in mei van dat jaar het Frankfurter Parlement op. Het belangrijkste doel van het Parlement was het invoeren van een parlementaire democratie voor heel Duitsland. Hierbij was er veel discussie tussen de gematigde liberalen, die nog een rol weggelegd zagen voor de Duitse vorsten, en de radicale nationaalliberalen, die macht van de vorstenhuizen volledig wilden opheffen. Ook was het Parlement verdeeld tussen voorstanders van een *Großdeutschland* en voorstanders van een *Kleindeutschland*, een kwestie die

---

<sup>23</sup> Idem, 16.

<sup>24</sup> Idem, 18.

<sup>25</sup> Breuilly (1996), 47.

<sup>26</sup> Snyder (1978), 6.

<sup>27</sup> Frank Eyck, *The Frankfurt Parliament 1848-1849* (New York 1968), 19.

<sup>28</sup> Idem, 21.



vanaf oktober 1848 de boventoon ging voeren in de parlementsvergaderingen.<sup>29</sup> Op 27 oktober had het parlement voor de incorporatie van Duitstalig Oostenrijk in een verenigd Duitsland gestemd. Al snel werd echter duidelijk dat de Habsburgers niet van plan waren om afstand te doen van deze gebieden en daarom niet meer toe wilden treden tot het verenigde Duitsland.<sup>30</sup> In december 1848 kwam Heinrich von Gagern, voorzitter van het Parlement, nog met een voorstel om een dubbelbond tussen Oostenrijk en Pruisen te creëren. Ook dit voorstel werd afgewezen door Oostenrijk. Hoewel de meeste fracties in het Parlement voorstander bleven van een *Großdeutschland*, was de vorming van een Klein-Duitse staat voorlopig de enige mogelijkheid voor een Duitse unificatie.<sup>31</sup>

In de jaren nadat het Frankfurter Parlement was opgeheven, werd nog weinig actie ondernomen om Duitsland te verenigen. Er was nog nauwelijks sprake van een breder gedragen nationalisme onder de Duitse bevolking, en de Pruisische aristocratie was conservatief en bekommerde zich voornamelijk om het eigenbelang. Dit laatste was althans de mening van de *Kleindeutsch*-historici, onder wie Droysen, Sybel en Treitschke.<sup>32</sup> Zij waren ook teleurgesteld in het mislukken van de Duitse eenwording in 1848-49, en in het voortbestaan van de Duitse Bond waarin Oostenrijk nog steeds de dominante macht was. Om Oostenrijk buitenspel te zetten wilden zij alle Duitse staten verenigen onder leiding van Pruisen. In 1866 overtuigde Treitschke minister-president Bismarck ervan dat het vernietigen van de Duitse Bond de belangrijkste taak was voor Pruisen.<sup>33</sup> Dit gebeurde dan ook in 1866, toen Pruisen de oorlog verklaarde aan Oostenrijk.

## 2. Duitse identiteit volgens Schönerer en Treitschke

De Oostenrijks-Pruisische oorlog in 1866 zorgde ervoor dat de Oostenrijkse Duitsers werden afgesneden van de rest van het Duitse volk. Bij de Duitstalige Oostenrijkers leidde dit tot vragen over hun identiteit; waren zij eigenlijk wel Duits? Of hadden zij wel degelijk een eigen Oostenrijkse nationaliteit? Voor de meeste Duitstaligen in het Habsburgse rijk was het wel duidelijk dat zij hun nationaliteit niet deelden met de andere volken die deel uitmaakten van het rijk, zoals de Hongaren en de Tsjechen.<sup>34</sup> Zij voelden zich bovenal Duits, en projecteerden hun onvrede over het uiteenvallen van de Duitse bond op Bismarck. Volgens hen waren de Habsburgers nog steeds de rechtmatige heersers over Duitsland, en hun Duits nationalisme betekende dan ook loyaliteit aan het huis Habsburg. Van een eigen Oostenrijkse identiteit was nog geen sprake. Het idee van een Oostenrijkse natie zou pas ontstaan in de jaren dertig van de twintigste eeuw.<sup>35</sup> De loyaliteit van de Oostenrijkse Duitsers aan het katholieke geloof en de monarchie vormde een obstakel voor de Pruisisch gezinde pangermanistische beweging in Oostenrijk. De zuidelijke staten Baden, Württemberg en Bayern die ook overwegend katholiek waren, bemoeilijkten op hun beurt de totstandkoming van het door Treitschke beoogde Duitse Rijk onder leiding van Pruisen.<sup>36</sup>

Het Duits nationalisme in Oostenrijk hield in dat de Duitse Oostenrijkers zich superieur voelden aan de andere nationaliteiten in het rijk. Velen van hen waren dan ook erg ontevreden met

---

<sup>29</sup> Von Möller (1937), 33.

<sup>30</sup> Günter Wollstein, *Das 'Großdeutschland' der Paulskirche: Nationale Ziele in der bürgerlichen Revolution 1848/49* (Düsseldorf 1977), 291.

<sup>31</sup> Idem, 306.

<sup>32</sup> Flaig (1971), 215.

<sup>33</sup> Idem, 221.

<sup>34</sup> Whiteside (1975), 10.

<sup>35</sup> Anthony Bushell, *Polemical Austria: The Rhetorics of National Identity from Empire to the Second Republic* (Cardiff 2013), 85-86.

<sup>36</sup> Andreas Dorpalen, *Heinrich von Treitschke* (New Haven en Londen 1957), 175.

de *Ausgleich* die in 1867 werd doorgevoerd. Deze hield in dat de Hongaarse inwoners van het Habsburgse rijk voortaan hetzelfde stemrecht hadden als de Duitse inwoners. Veel Duitsers vreesden voor een te grotere invloed van het Slavische deel van de bevolking.<sup>37</sup> In het parlement onderscheidde zich een beweging, de Jonge Radicalen, die Oostenrijk democratischer wilden maken, maar tegelijkertijd ook meer Duits. Zij pleitten voor een afscheiding van niet-Duitse gebieden van Oostenrijk, zodat Oostenrijk kon worden opgenomen in het Duitse rijk.<sup>38</sup> Ook heerste er een sterk antisemitisme onder deze radicalen. De ideeën van de Jonge Radicalen werden breed gedragen onder Oostenrijkse studenten. Ook werden zij gesteund door de jonge Georg von Schönerer, die later samen met deze studenten de Oostenrijkse pangermanistische beweging zou vormen. Ondanks dat hij geen academische opleiding had gevolgd, zou Schönerer zelfs uitgroeien tot de meest invloedrijke persoon binnen de beweging.

Terwijl er in Oostenrijk een sterke pangermanistische beweging opkwam, werd in het noorden de Duitse eenheidsstaat gerealiseerd. Historici speelden een belangrijke rol in het proces van natievorming na de eenwording in 1871. Zij schreven nationale geschiedenissen om zo het bestaan van de nieuwe 'Bismarckiaanse' staat te rechtvaardigen.<sup>39</sup> Onder hen was ook Heinrich von Treitschke. Er wordt wel beweerd dat de ideeën van Treitschke invloed hebben gehad op Schönerer.<sup>40</sup> Hun ideeën, met name die over naties en rassen, vertonen dan ook veel overeenkomsten. Deze zullen in de volgende paragrafen uiteengezet worden.

Zowel Treitschke als Schönerer zien de Duitse taal en het christendom als belangrijke elementen in de Duitse natie. Opvallend is ook dat beiden de geschiedenis aanwenden als rechtvaardiging voor het bestaan van de Duitse natie, en daarnaast om de superioriteit van het Duitse volk aan te tonen. Net als de schrijvers van de Romantiek heeft Treitschke het over een Duitse *Volksggeist* die een product is van de geschiedenis van het Duitse volk. Deze *Volksggeist* is tegenwoordig te vinden in de politieke ideeën van hoogopgeleide burgers, en moet volgens Treitschke dan ook tot uiting komen in de natiestaat.<sup>41</sup> Treitschke en Schönerer zien de ridders van de Teutoonse Orde als bakermat van de Duitse natie. De Teutoonse Orde was een ridderorde die zich na de Derde Kruistocht naar Palestina in de twaalfde eeuw, zich richtte op de kerstening van Pruisen en het Lijfland. Treitschke beschrijft hen als verspreiders van de Duitse volksgeest, een van de belangrijkste en beste ontwikkelingen van de middeleeuwen. De ridders toonden hun Duitse kwaliteiten als leraren en opvoeders van de volken die zij op hun tochten tegenkwamen. Ook toonden zij het harde en strijdbare karakter van de Duitsers, die volgens Treitschke zo vaak ten onrechte als vriendelijk en zachtaardig werden beschouwd.<sup>42</sup> Ook Schönerer verwijst naar deze ridderorde en noemt het Duitse volk ook wel een 'Teutoons volk'. Volgens Treitschke gaat het ontstaan van de Duitse geest nog verder terug; vanaf de vierde eeuw na Christus waren het de Franken die de klassieke beschaving samenbrachten met het christendom.<sup>43</sup> Deze verzameling van west-Germaanse stammen had het christendom vervolgens over de rest van de Germaanse stammen verspreid. Het christendom was volgens Treitschke dan ook één van de belangrijkste elementen in de Duitse volksgeest. Ook voor Schönerer is het christendom onlosmakelijk verbonden met Duits zijn.

---

<sup>37</sup> Idem, 19.

<sup>38</sup> Idem, 24.

<sup>39</sup> Eyck (1968), 1.

<sup>40</sup> Von Kuehnelt-Leddihn (1952), 211.

<sup>41</sup> Bussmann (1952), 354.

<sup>42</sup> Treitschke in: *Treitschke's Origins of Prussianism* (2013), 23.

<sup>43</sup> Idem, 30.

## 2.1. Niet-Duitse volkeren

Treitschkes en Schönerers definities van Duits-zijn werd vrijwel altijd bepaald door definities van datgene wat als niet-Duits werd beschouwd. Hierbij gaat het om niet-Duitse volkeren als de Fransen, de Slaven en de joden, en ook hier vertonen de ideeën van Treitschke en Schönerer veel overeenkomsten. Bij beiden speelt namelijk de tegenstelling tussen oost en west een belangrijke rol. Zo schrijft Treitschke over de westelijke *Abendländer*, ofwel alle West-Europese staten, en de Oriënt (of *Morgenland*). Het begrip *Abendland* kwam voor het eerst voor in de middeleeuwen, maar werd ook veel gebruikt in de Romantiek om het christelijke Europa te onderscheiden van de islamitische Oriënt, waartoe volgens Treitschke ook joden behoorden.<sup>44</sup> Hoewel de *Abendländer* superieur werden beschouwd aan de Oriënt, bestond er binnen West-Europa ook een hiërarchie. Zo zag hij de Engelse hoffelijkheid in contrast met het loyale karakter van de Duitsers.<sup>45</sup> Ook waren volgens Treitschke de Germaanse volken beter dan de Romaanse volkeren. Dit idee komt ook naar voren in zijn beeld over Duitsland; hierin was Pruisen superieur aan zuid- en west-Duitsland, omdat deze ook Romaanse invloeden hadden ondergaan.<sup>46</sup>

Frankrijk werd door Treitschke gezien als grootste tegenpool van Duitsland. Dit had onder andere te maken met de oorlog tegen Napoleontisch Frankrijk aan het begin van de negentiende eeuw, maar ook met de voortdurende strijd om Elzas-Lotharingen. Volgens Treitschke hadden de Fransen, in tegenstelling tot de Duitsers, een natuurlijke veroveringsdrang. Hij vond het dan ook noodzakelijk dat het gebied onderdeel zou worden van Duitsland. Niet vanwege imperialistische neigingen van de Duitsers, maar juist om zich te beschermen tegen het imperialistische Frankrijk.<sup>47</sup> De geschiedenis had al uitgewezen dat Frankrijk de grootste bedreiging vormde voor stabiliteit in Europa. Treitschke bedoelt hier onder andere de Nederlandse koning Willem III die in 1867 Luxemburg aan Frankrijk had willen verkopen, tot woede van Otto von Bismarck. Luxemburg zou volgens Treitschke, in tegenstelling tot België en Nederland, onderdeel moeten zijn van het Duitse Rijk. Ook in België vreest hij voor Franse (Waalse) invloeden die een bedreiging vormen voor de dominante positie van de Germaanse Vlamingen.<sup>48</sup> Tot zijn spijt had de Duitse volksgeest in Luxemburg al wel plaats gemaakt voor 'Franse arrogantie'.

Wat Frankrijk in het westen was voor de Duitsers, zo waren de Slaven dit in het oosten. Zowel Treitschke als Schönerer zagen de Slaven als bedreiging voor de Duitse natie. Treitschke is in deze opvatting waarschijnlijk beïnvloed door Arndt, van wie hij in zijn jonge jaren les had gehad. Arndt stelde: 'de Habsburgers willen hun vuile Slavische bloed vermengen met ons zuiver Germaanse bloed.'<sup>49</sup> Hij onderscheidde de Germanen en Slaven dus op basis van racialiteit. Daarnaast had hij met name een uitgesproken minachting voor Polen, die ook bij Treitschke is terug te vinden. Treitschke noemde de Polen wanordelijk, anarchistisch en incapabele bestuurders. Dit in tegenstelling tot Duitse ordelijkheid, toewijding en goede manieren. Duitsers beseften dat de staat als institutie erg belangrijk was en wisten ook hoe deze bestuurd moest worden. Ook dit was volgens Treitschke al terug te zien bij de Teutoonse Orde.<sup>50</sup> Volgens Treitschke was het dan ook een onnatuurlijke gang van zaken dat Duitsers op sommige plaatsen, bijvoorbeeld in het Lijfland (een deel van het huidige

<sup>44</sup> Bijv. *Der Berliner Antisemitismusstreit*, ed. Walter Boehlich (Frankfurt 1965), 81-82.

<sup>45</sup> Hans Kohn, 'Treitschke: National Prophet' in: *The Review of Politics* 7:4 (1945), 436.

<sup>46</sup> Idem, 424.

<sup>47</sup> Heinrich von Treitschke, *Treitschke: His Life and Works*, ed. Adolf Hausrath (Hoboken 2013), 232-233.

<sup>48</sup> Idem, 233.

<sup>49</sup> Kohn (1945), 421.

<sup>50</sup> Treitschke in: *Treitschke's Origins of Prussianism* (2013), 128.

Estland en Letland), werden bestuurd door Slaven. Gelukkig zat het niet in de aard van de Duitsers om zich de les te laten lezen en lieten zij zich niet zomaar onderdrukken door andere volken, dat bleek uit de lange strijd die (Pruisische) Duitsers in het grensland hadden gevoerd. Ook Schönerer was van mening dat Duitsers niet door andere volkeren geregeerd moesten worden. Toch hadden zowel Treitschke als Schönerer geen uitgesproken wens om Duitsers in de niet-Duitse gebieden in de eenheidsstaat te verenigen. Praktisch gezien was dit ook niet echt mogelijk omdat het tot conflicten zou leiden met andere mogendheden. Daarbij speelden etnische motieven een rol. Schönerer wilde namelijk de overwegend Slavische provincies Bukovina en Galicië afscheiden van Oostenrijk-Hongarije, ondanks het feit dat in deze provincies een Duitse minderheid woonde.<sup>51</sup>

Schönerer maakte een raciaal onderscheid tussen Germanen en Slaven, al gebruikte hij ook wel het concept 'Ariër' om iemand van het Germaanse ras aan te duiden. Hij zag de Slavische volkeren in de dubbelmonarchie als bedreiging voor het voortbestaan van het Arische karakter in het Duitse deel. Dit idee leefde onder de hele pangermanistische beweging in Oostenrijk. In 1897 kreeg zij steun van de *kleindeutsch*-historicus Theodor Mommsen, die in een brief aan de *Neue Freie Presse* in Oostenrijk de Tsjechen 'apostelen van het barbarisme die niet voor rede vatbaar zijn' noemde, en de Duitse Oostenrijkers aanmoedigde om zich tegen dit barbarisme te verweren.<sup>52</sup> Interessant is dat de grootste niet-Duitse etnische groep in het Habsburgse rijk, de Hongaarse, niet Slavisch was. Schönerer noemt de Hongaren zelfs Arisch, net als de Roemenen. Zij behoorden tot de 'niet-Duitse nationaliteiten', die hoger in aanzien stonden dan de Slaven, maar lager dan de Duitsers.<sup>53</sup> Schönerer pleitte daarom voor een scheiding tussen Duitse en andere nationale scholen. Docenten moesten dezelfde nationaliteit hebben als hun leerlingen, om het Duitse karakter van de Duitse Oostenrijkers zuiver te houden.

## 2.2. Schönerer en Treitschke over joden

Hoeveel Schönerer ook neerkeek op zijn Slavische landgenoten, waren het de joden die Schönerer het meest verachtte. Zijn antisemitisme werd in de loop van de jaren steeds radicaler, vooral nadat hij in maart 1878 werd gekozen tot erelid van de *Leseverein der deutschen Studenten*. Hier trok hij vooral op met de studenten van de *Bursenschaft 'Teutonia'* die nog extreem-radicaler, Pruisisch gezinder en antisemitischer waren dan de rest van de *Leseverein*. In december van dat jaar hield Schönerer een speech in de Reichsrat waar de studenten erg enthousiast over waren. Hiermee was de basis gelegd voor de pangermanistische beweging in Oostenrijk.<sup>54</sup> In 1881 werd Schönerer lid van de antisemitische *Österreichischer Reformverein*, waar al snel een scheiding ontstond tussen de gematigde antisemieten en de extreme nationalistische en antisemitische leden. Deze laatste groep, de pangermanistische, scheidde zich af in 1882 en richtte een aparte *Deutschnationaler Verein* op waar Schönerer de leider van werd. Het belangrijkste agendapunt van deze vereniging was het vergroten van etnisch bewustzijn.<sup>55</sup>

Dat Schönerer joden niet als Duitsers zag maakte hij duidelijk in 1883 in het tijdschrift *Unverfälschte deutsche Worte*:

---

<sup>51</sup> Schönerer in: Schnee (1943), 139.

<sup>52</sup> Whiteside (1975), 179.

<sup>53</sup> Schönerer in: Schnee (1943), 138.

<sup>54</sup> Whiteside (1975), 74-75.

<sup>55</sup> Idem, 90.

*‘Wij zullen nooit een jood als Duitser accepteren enkel omdat hij de taal spreekt of beweert een Duitse nationalist te zijn en voor het huwelijk tussen Duitsers en joden pleit. Verschillende rassen in beschouwing genomen, moeten we vaststellen dat wij Duitsers liever zouden trouwen met Slaven of latino’s dan met joden. Deze groepen zijn immers van hetzelfde Arische ras en zij hebben dezelfde sociale en economische belangen als wij, in tegenstelling tot de zelfzuchtige joden.’<sup>56</sup>*

Veel Oostenrijkers gaven Schönerer de schuld van een explosieve toename van antisemitisme in Centraal-Europa sinds 1882. Ook leden van de Deutschnationaler Verein vonden dat hij te extreem werd in zijn opvattingen en in juni 1883 stapte hij uit de Verein. Schönerer en zijn volgelingen lieten zich hierdoor niet afschrikken en Schönerer schreef in 1884 een Arische paragraaf voor het *Linz Program* uit 1882, dat oorspronkelijk niet een antisemitische tekst was. Hierin verklaarde hij dat ‘joodsheid’ in het joodse bloed zat, en dat de *Judenfrage* niet kon worden opgelost door bekering of huwelijken tussen joden en christenen.<sup>57</sup> Duitsers zouden dan ook niet met joden moeten trouwen of kinderen met hen krijgen.

In 1888 riep Schönerer het volk op om alle joodse kinderen en docenten uit scholen te weren. Zowel de Oostenrijkers als de Hongaren moesten zich volgens hem weren tegen niet-nationale, kosmopolitische invloeden. Ook religie speelde hierbij een rol; de christelijke moraal, katholiek of protestants, moest uitgangspunt zijn bij het opvoeden van kinderen, niet de zakelijke mentaliteit van de joden.<sup>58</sup> Het maakte hierbij niet uit of dat christendom katholiek of protestants was.

De ‘zakelijke mentaliteit’ die Schönerer de joden verweet, zijn ook terug te vinden in Treitschkes ideeën. Hij was in 1879-1880 met Theodor Mommsen verwickeld in een discussie die bekend is geworden als de ‘Berliner Antisemitismusstreit’.<sup>59</sup> Treitschke en Mommsen waren het erover eens dat met de invoering van de gelijkberechtiging voor joden, de emancipatie van de joden in het Duitse Rijk voltooid was. Ook waren zij er beide van overtuigd dat het voor een goede ontwikkeling van het Duitse nationale karakter noodzakelijk was dat joden zich volledig zouden assimileren. Waar Mommsen dit wel mogelijk achtte, was Treitschke van mening dat deze assimilatie alleen maar gedeeltelijk kon zijn.<sup>60</sup> Er zou altijd een deel ‘Oriëntalen’ blijven die slechts de Duitse taal spreken, maar zich niet verder zouden kunnen of willen assimileren. Voor Duitsland was dit erg gevaarlijk, omdat deze jonge staat nog erg kwetsbaar was voor vreemde (joodse) invloeden. Hier was immers het unieke nationale karakter nog niet zo ver ontwikkeld als in bijvoorbeeld Frankrijk of Engeland. De aanwezigheid van de joden zorgde dan ook voor veel onrust in de Duitse maatschappij, iets dat Treitschke ook weet aan het vurige en bevlogen karakter van de Duitsers. Hij wijt dit echter voor het grootste deel aan de joden, die te ondankebaar zouden zijn voor het feit dat zij in de Duitse staat mochten leven. Het deelnemen aan de staat was immers geen natuurlijk recht.<sup>61</sup> Zeker niet voor een volk dat altijd staatloos was geweest. Ook zag Treitschke de joden niet langer als slachtoffer, maar zag hij de Duitsers nu als slachtoffer van het joodse materialisme. Duitsers werden volgens hem uitgebuit waardoor zij hun natuurlijke werklust en ijver kwijtraken.<sup>62</sup> Ook stoorde het Treitschke dat de joden de meeste kranten in handen hadden waardoor zij een grote invloed hadden

---

<sup>56</sup> Idem, 88 (citaat vertaald uit het Engels).

<sup>57</sup> Idem, 103.

<sup>58</sup> Schönerer in: Schnee (1943), 141.

<sup>59</sup> Bert Overbeek, *Realistische Geschiedschrijving: Theodor Mommsens Römische Geschichte* (Groningen 2005), 324.

<sup>60</sup> Idem, 325.

<sup>61</sup> Treitschke in: *Der Berliner Antisemitismusstreit* (1965), 79.

<sup>62</sup> Idem, 9.

op de publieke opinie. Treitschke zag dit als bedreiging voor het christelijke Duitsland. Hij vond het dan ook niet raar dat juist in Duitsland de haat tegen joden zo groot was en iedereen volmondig riep: 'Die Juden sind unser Unglück!'<sup>63</sup>

Treitschke geeft dus een meer ambivalent beeld van joden dan Schönerer. Volgens Schönerer waren joden een minderwaardig ras en daarom zouden zij nooit Duits kunnen zijn. Treitschke stelde daarentegen dat joden tot op zekere hoogte wel Duits zouden kunnen worden door assimilatie. Wellicht komt dit voort uit het idee van Duitsland als *Kulturnation* dat al sinds de Romantiek bestond. In deze laat achttiende-eeuwse, vroeg negentiende-eeuwse periode bestond er ook al een ambivalent beeld van joden. Er waren immers ook veel succesvolle joodse Romantische schrijvers. Schrijvers als Herder en Brentano schreven dat de joden veel wijsheid en rijkdom bezaten, maar aan de andere kant waren ze inhalig en oneerlijk.<sup>64</sup> Ook stond Herder al kritisch tegenover het kosmopolitische karakter van de joden en bekritiseerde hij het feit dat zij geen eigen territorium hadden.<sup>65</sup> Het zijn vooral de negatieve aspecten van het jodendom die bij Treitschke en Schönerer naar voren komen en die zij als antithese van het Duitse karakter gebruiken om deze te definiëren. Zo zetten zij het joodse kosmopolitisme tegenover het Duitse nationalisme, dat volgens Schönerer inherent was aan de Duitse volksaard: 'Es gibt keine schönere Eigenschaft im deutschen Volk als die Treue zum eigenen Volk. Die Treue zu halten diesem Volk, dazu fordere ich Sie auf.'<sup>66</sup> Ook zetten zij het kapitalisme, de gierigheid en oneerlijkheid van de joden tegenover de eerlijke arbeidersmentaliteit van de Duitsers.

### 3. Dualiteit binnen de Duitse natie

De manier waarop Treitschke en Schönerer naar andere Europese volkeren keken, vormde voor een belangrijk deel hun visie op de Duitse volksaard. Dit verklaart deels, maar niet volledig, de manier waarop zij de grenzen van de Duitse natiestaat afbakenden. Dit had namelijk ook voor een groot deel te maken met de huidige 'toestand' van het Duitse volk, zoals deze werd beschouwd door Schönerer en Treitschke. Schönerer zag de Oostenrijkse Duitsers en de Duitsers in het Duitse Rijk nog als één natie, terwijl Treitschke de Duitsers in Oostenrijk niet meer als Duits beschouwde. Zoals eerder beschreven, maakte Treitschke onderscheid tussen zuidelijk en noordelijk Duitsland, waarbij hij zuidelijk Duitsland als inferieur beschouwde vanwege de Romaanse invloeden hier. Over de Zuid-Duitsers schrijft Treitschke:

*'Viel zu selten erfüllen die Süddeutschen die Pflicht, den Norden des Vaterlands kennen zu lernen. ... die Herrlichkeit von Land und Leuten im Norden liegt einmal nicht auf der Oberfläche, ... während im Süden das reiche Land und das festlich heitere Volk dem Fremden sogleich gastlich entgegnetritt.'*<sup>67</sup>

Duitsers in Zuid-Duitsland hadden dus een vriendelijker en zachter karakter dan de nobele Noord-Duitsers, die duidelijk afstamden van de Teutoonse ridders. Vooral Pruisen had in de geschiedenis al haar superioriteit bewezen, het had immers de gebieden ten oosten van de Elbe veroverd op de Slaven.<sup>68</sup> Toch zag Treitschke dit niet als een reden om Zuid-Duitsland uit te sluiten van de Duitse

---

<sup>63</sup> Idem, 11.

<sup>64</sup> Carl Niekerk, 'The Romantics and other Cultures' in: *The Cambridge Companion to German Romanticism*, ed. Nicholas Saul (Cambridge 2009), 156.

<sup>65</sup> Idem, 153.

<sup>66</sup> Schönerer in: Schnee (1943), 145.

<sup>67</sup> Treitschke in: Rapp (1922), 280.

<sup>68</sup> Kohn (1945), 424.

natie. Hij schrijft hierover: ‘...nur aus der Verschmelzung norddeutscher Tatkraft mit der leichteren und weicheren Art des Südens wächst die Herrlichkeit des deutschen Volkstums empor.’<sup>69</sup> Maar hij schrijft ook dat het zuiden is achtergebleven bij de jonge cultuur van het noorden. Alle Duitse intellectuelen waren immers opgeleid in het noorden, ook al willen de zuiderlingen hier zelf niets van weten volgens Treitschke. Hier had Treitschke enigszins gelijk in, want ook in Oostenrijk voelde men de superioriteit van Pruisen, zeker na de oorlogen van 1866 en 1870. Hier heerste de overtuiging dat Pruisische Duitsers meer georganiseerd en technisch beter waren dan de Oostenrijkse Duitsers. Dit leidde tot een beweging van Duitse Oostenrijkers die zich vooral op cultureel en intellectueel vlak wilden profileren, om te laten zien dat zij minstens zo goed waren als Pruisen.<sup>70</sup>

Ook Schönerer bewonderde het volgens hem superieure Pruisen onder leiding van Otto von Bismarck. Hij zag Bismarck als ‘dem siegreichen Begründer des Deutschen Reiches’, ook al was dit Rijk nog niet helemaal compleet.<sup>71</sup> Het belangrijkste doel was tenslotte nog steeds het verenigen van de Oostenrijkse Duitsers met hun ‘stambroeders’ in het Duitse Rijk. Allen stamden zij namelijk af van één *Mutter Germania*, en ook historisch gezien hebben de Duitse staten, waaronder het Duitse deel van Oostenrijk, altijd bij elkaar gehoord in het Heilige Roomse Rijk.<sup>72</sup> In die tijd hadden zij altijd samen gevochten tegen vijanden in het westen (Frankrijk) en in het oosten (Slavische volkeren). De Slaven vormden volgens Schönerer nog altijd de grootste bedreiging voor het Duitse nationale karakter in het Habsburgse rijk.

Op dit laatste punt zit een belangrijk verschil tussen de gedachtegang van Schönerer en die van Treitschke. Volgens Treitschke was de Duitse natie zoals deze in de negentiende eeuw bestond, een samensmelting van de Klassieke Oudheid, het christendom en het Germanisme. Toch beschouwde hij de Duitse cultuur niet als een ‘mengcultuur’ omdat het klassieke en het christelijke element zo met elkaar versmolten waren dat er nu alleen nog een unieke, Germaanse cultuur bestond. Een mengcultuur, met bijvoorbeeld het jodendom, zou volgens Treitschke een groot gevaar vormen voor de Duitse natie en het op de rand van de afgrond brengen.<sup>73</sup> Dit was ook precies de reden waarom Oostenrijk nooit deel zou kunnen uitmaken van het Duitse Rijk. De Oostenrijkers hadden volgens Treitschke namelijk wel een mengcultuur:

*‘Wenn heute ein Deutscher Österreich ernstlich kennen lernt..., so wird er sehr oft von holden und herzigen Zügen deutschen Wesens berührt werden, doch ebenso oft von Spuren einer uns fremden Mischkultur; sehr selten wird ihn das Gefühl überkommen, er sei in der Heimat.’<sup>74</sup>*

Volgens Treitschke was het daarom logisch dat Duitsers en Oostenrijkers niet in één staat verenigd zouden worden. De Oostenrijkse Duitsers waren minder Duits geworden door de invloed van Tsjechen en Hongaren.

---

<sup>69</sup> Treitschke in: Rapp (1922), 281.

<sup>70</sup> Bushell (2013), 99.

<sup>71</sup> Schönerer in: Schnee (1943), 180.

<sup>72</sup> Schönerer in: Rapp (1922), 296.

<sup>73</sup> Treitschke in: *Der Berliner Antisemitismusstreit* (1965), 83.

<sup>74</sup> Treitschke in: Rapp (1922), 210.

## 4. Politieke en religieuze overwegingen

### 4.1. Treitschke's Realpolitik

Volgens Treitschke kon Oostenrijk niet bij het Duitse Rijk worden gevoegd, omdat de Oostenrijkers vanwege hun mengcultuur niet meer puur Duits waren. Dergelijke ideeën over etniciteit hangen nauw samen met opvattingen over politiek en religie. Om de ideeën van Schönerer en Treitschke beter te kunnen vergelijken, zullen daarom ook hun religieuze en politieke overwegingen nader moeten worden bekeken. Zij verschilden op deze vlakken namelijk sterk van elkaar. Treitschke was conservatief liberaal, terwijl Schönerer volgens Whiteside helemaal niet in het traditionele politieke spectrum te plaatsen was. Hij was niet links en niet rechts.<sup>75</sup> Wel hechtten zowel Treitschke als Schönerer veel waarde aan individuele vrijheid, iets dat zij als een typisch Duitse waarde beschouwden.<sup>76</sup> Ook waren zij beide uitgesproken anti-imperialistisch.

Schönerer en Treitschke dachten allebei zeer verschillend over de manier waarop de (Duitse) staat moest worden ingericht. Schönerer was een democraat en hij was dan ook fel tegen de dynastie. Hij zag de Habsburgers met hun *Heiratspolitik* als onrechtmatige heersers over Oostenrijk, die ook nog eens in de weg stonden bij de vereniging van Duits Oostenrijk met de rest van Duitsland. Daarom wilde hij de dubbelmonarchie vervangen door een personele unie, waardoor Oostenrijk en Hongarije niets meer met elkaar gemeen zouden hebben behalve een Habsburgse keizer.<sup>77</sup> Dan was de weg vrij voor een aansluiting bij Duitsland. De personele unie was één van de speerpunten van het *Linz Program* uit 1882. Schönerer ging vaak voorbij aan het feit dat het Duitse Rijk ook geregeerd werd door een dynastie. Hij zag dan ook niet de Hohenzollerns, maar Otto von Bismarck als de rechtmatige leider van het Duitse Rijk.

Treitschke was wel een voorstander van de monarchie en hij was zelfs van mening dat de *monarchische Großstaat* de enige staatsvorm met bestaansrecht was.<sup>78</sup> Hij maakte namelijk een onderscheid tussen kleine, zwakke staten en grote, sterke staten. Zwakke staten werden gekenmerkt door tweeslachtigheid en besluiteloosheid, en het was dan ook vanzelfsprekend dat deze kleine staten zouden worden opgeslokt door grote staten.<sup>79</sup> In Duitsland gold dit dus voor de Duitse staten die met het machtige Pruisen in één Duitse *Großstaat* waren samengegaan. De aansluiting van alle Duitse staten bij Pruisen was volgens Treitschke noodzakelijk om zich te kunnen weren tegen gezamenlijke vijanden als Frankrijk en Oostenrijk.<sup>80</sup> Ook Oostenrijk-Hongarije was namelijk een *Großstaat*, wat betekende dat deze volgens Treitschke eigen bestaansrecht had. Er hoefde dus ook helemaal niets veranderd te worden aan de samenstelling van het Habsburgse Rijk, omdat dit in zijn huidige vorm op zichzelf kon staan. De toenemende rassenhaat in Oostenrijk vanaf 1867 ziet Treitschke dan ook als een negatieve en vooral zinloze ontwikkeling. De Slavische delen van de dubbelmonarchie waren te zwak om zich af te scheiden en ook Hongarije had geen belang bij een afscheiding van Duits Oostenrijk, nu zij volgens de nieuwe grondwet meer gelijkwaardig waren.<sup>81</sup> Een splitsing van het rijk was dus geen optie.

Treitschke had belang bij het voortbestaan van de Oostenrijks-Hongaarse monarchie omdat

---

<sup>75</sup> Whiteside (1975), 106.

<sup>76</sup> Idem, 73.

<sup>77</sup> Schönerer in: Schnee (1943), 126-127.

<sup>78</sup> Bussmann (1952), 246.

<sup>79</sup> Kohn (1945), 425.

<sup>80</sup> Treitschke in: Rapp (1922), 241.

<sup>81</sup> Treitschke in: *Treitschke: His Life and Works* (2013), 263-264.



het samenvoegen van (een deel van) de monarchie bij het Duitse Rijk het politieke evenwicht uit balans brengen. Daarom probeerde hij het bestaan van Oostenrijk-Hongarije als multi-etnische staat te rechtvaardigen, evenals het feit dat niet alle Duitstaligen in één natie woonden. Hierover schrijft hij: 'Wij Duitsers hebben nooit het principe van nationaliteit begrepen in die zin dat alle Duits-sprekende Europeanen tot ons Rijk moeten behoren. We beschouwen het als een zegen voor de vrede in de wereld dat de grenzen van naties niet met een mes in de aarde zijn gegrift, en dat miljoenen Fransen buiten Frankrijk leven en miljoenen Duitsers buiten het Duitse Rijk.'<sup>82</sup> Met dit laatste doelt hij op de situatie in Elzas-Lotharingen, dat Treitschke bij het Duitse Rijk wilde voegen maar waar eigenlijk meer Fransen woonden dan Duitsers. Hier paste hij dezelfde retoriek toe als in 1864-1865, toen hij ervoor pleitte om het overwegend Deense Schleswig bij Duitsland te voegen.<sup>83</sup> Treitschke werd dus steeds pragmatischer in zijn opvattingen, en zijn nationalisme ging steeds meer hand in hand met een zeker statisme dat goed paste bij Bismarcks *realpolitik*. Schönerer daarentegen, bleef vasthouden aan zijn nationalistische idealen. Ook toen hij hierdoor in conflict kwam met de conservatieve en katholieke leden van de Reichstag, of zijn lidmaatschap van de *Leseverein* of de *Reformverein* moest opzeggen.

#### 4.2. Katholicisme en protestantisme

Ook religieuze opvattingen waren nauw verbonden met Treitschke en Schönerers ideeën over etniciteit en de Duitse natiestaat. Beide politici waren protestants en geen aanhanger van een christelijke staat, maar zij zagen het christendom wel als fundamenteel element van de Duitse volksgeest. Volgens Treitschke kwam deze christelijke geest vooral tot uiting in kunst en wetenschap. Hij zag echter nog wel problemen met de strijd tussen katholieken en protestanten. Uiteindelijk zouden deze moeten samensmelten tot één zuiver christendom. Het bestaan van meerdere religies naast elkaar was volgens Treitschke niet goed voor de ontwikkeling van de natiestaat. Daarom zou ook het jodendom uit West-Europa moeten verdwijnen.<sup>84</sup> Alleen dan zouden de Duitse natie haar gewenste eindstadium kunnen bereiken.

Het is opvallend dat Treitschke dit in 1880 schreef. In de jaren daarvoor, tijdens de *Kulturkampf*, had Treitschke de protestanten nog gesteund in hun strijd tegen katholieke invloeden. In dit opzicht vond hij het ook belangrijk dat Oostenrijk geen deel uit zou gaan maken van het Duitse Rijk. De veertien miljoen katholieken hier zouden een bedreiging vormen voor het protestantse deel in het Duitse Rijk. Hierover schreef hij in 1871: 'Als de huidige situatie in Midden-Europa consolideert, als in het midden van het continent twee grote Rijken bestaan – de ene homogeen en puur Duits, de andere Katholiek en meertalig maar vervuld van Duitse idealen – wie zal dan stellen dat deze situatie beschamend is voor de Duitse nationale trots?'<sup>85</sup> Dus ook al waren de Oostenrijkse Duitsers katholiek, net als de Duitsers in het zuiden van het Duitse Rijk, zij hoefden niet in het Duitse Rijk te worden opgenomen. Dit sluit aan bij Treitschke's standpunt dat statelijke grenzen niet hoeven samen te vallen met de 'natie'.

Ook Schönerer keerde zich in het overwegend katholieke Oostenrijk tegen de Roomse kerk. Minder invloed vanuit Rome was ook al een belangrijk punt van het *Linz Program*. In 1898 bepaalde hij dat de bekering tot het Lutheraanse protestantisme een voorwaarde was om deel te kunnen nemen aan de pangermanistische beweging. Veel pangermanisten waren het hierover niet met hem

---

<sup>82</sup> Idem, 244.

<sup>83</sup> Bussmann (1952), 323-324.

<sup>84</sup> Treitschke in: *Der Berliner Antisemitismusstreit* (1965), 87.

<sup>85</sup> Treitschke in: *Treitschke: His Life and Works* (2013), 244.

eens en waren van mening dat Duitse katholieken niet gedwongen moesten worden om zich te bekeren. Schönerer en zijn medestanders waren echter van mening dat wanneer het merendeel van de Duitse Oostenrijkers protestants zou zijn, Berlijn geen bezwaren meer zou hebben tegen een aansluiting bij het Duitse Rijk.<sup>86</sup> Als Oostenrijk zich losmaakte van Rome, zou het zich ook los kunnen maken van de dynastie van de katholieke Habsburgers en het katholieke Slavische deel van de bevolking. Daarom steunde Schönerer ook de *Kulturkampf* van Bismarck gedurende de jaren zeventig. Helaas voor Schönerer bleef het grootste deel van de Duitse Oostenrijkers trouw aan hun katholieke priesters, en werd zijn ideaal van Duitse eenheid niet meer verwezenlijkt gedurende zijn levensjaren.

## 5. Conclusie

Treitschke en Schönerer hadden beide verschillende ideeën over hoe de Duitse staat moest worden ingericht. Schönerer wilde alle Duitse staten, inclusief het Duitse deel van Oostenrijk, verenigen in één Duitse natiestaat. Treitschke wilde dit ook, maar wilde het Oostenrijkse deel hierbij uitsluiten. Het ideaal van Treitschke, de klein-Duitse staat, werd in 1871 gerealiseerd met de oprichting van het Duitse Rijk. Treitschke was een van de *kleindeutsche* historici die tot taak hadden om het bestaan van de klein-Duitse staat historisch te onderbouwen en te rechtvaardigen. Schönerer werd vanaf 1878 de leider van de pangermanistische beweging, die nog altijd streed voor de aansluiting van Duits Oostenrijk bij het Duitse Rijk. Hoewel Treitschke en Schönerer op dit punt dus sterk van mening verschilden, vertonen hun ideeën over de oorsprong en het karakter van de Duitse natie veel overeenkomsten. Deze ideeën kwamen dan ook voort uit een langere (romantische) traditie.

Als oorsprong van de Duitse natie worden door zowel Treitschke als Schönerer de ridders van de Teutoonse Orde genoemd. Volgens Treitschke waren zij de verspreiders van de Duitse volksgeest, die tot uiting kwam gedurende hun kruistochten. Zij toonden hun nobele en strijdbare karakter, en zij waren de leermeesters van de volken die zij op hun tochten tegenkwamen. Hier bleek volgens Treitschke dus al de superioriteit van deze ridders. Ook Schönerer zag de Teutoonse Orde als bakermat van het superieure Duitse volk. De kerstening van Duitse gebieden was overigens al begonnen in de vierde eeuw, toen de Franken het christendom over andere Germaanse stammen verspreidden. Bij de Franken kwam de Klassieke Oudheid samen met het christendom, iets wat volgens Treitschke ook bepalend is geweest voor de Duitse volksaard.

Het karakter dat de Duitsers hadden geërfd van de Teutoonse ridders stond volgens Treitschke en Schönerer in contrast met het karakter van de volken die hen omringden. Zo waren de Fransen arrogant en hadden zij een natuurlijke drang om andere gebieden en volkeren te veroveren en overheersen. Dit in tegenstelling tot de bescheiden, anti-imperialistische Duitsers. Ook Slaven stonden bij Treitschke en Schönerer niet hoog in aanzien. Zij waren barbaars en wanordelijk en hadden niet de capaciteiten om succesvol een staat te organiseren en te leiden. Het definiëren van deze groepen was voor Schönerer en Treitschke een manier om ook het eigen Duitse nationale karakter te definiëren.

Ook joden speelden bij het definiëren van dit nationale karakter een rol, al hadden Treitschke en Schönerer hier verschillende ideeën over. Schönerer zag de aanwezigheid van een joodse minderheid in Oostenrijk-Hongarije als een groot gevaar voor de nationaliteiten hier. Het kosmopolitische karakter van de joden ging absoluut niet samen met het nationalisme dat inherent was aan de Duitse volksaard. Ook waren de joden kapitalistisch en gierig, iets wat niet paste bij de

---

<sup>86</sup> Whiteside (1975), 207.

christelijke waarden van het Duitse volk. Omdat joden een ander ras waren, zouden zij volgens Schönerer nooit Duits kunnen worden. Niet door bekering en ook niet door huwelijken met Duitsers. Ook Treitschke was overtuigd van dit joodse 'gevaar', maar hij was van mening dat het kon worden opgeheven als joden zich volledig zouden assimileren in de Duitse cultuur. Waar Schönerer dus erg radicaal is in opvattingen over ras, is Treitschke duidelijk nog iets meer beïnvloed door romantische concepten als *Kultur* en *Volksgeist*. Wanneer joden zich de Duitse taal, religie en cultuur hadden eigengemaakt, konden zij als Duitser beschouwd worden.

Dit idee van *Kultur* komt ook terug bij Treitschkes ideeën over Oostenrijk. Hij zag de Duitse cultuur als een 'pure' cultuur, die een versmelting was van de Klassieke Oudheid, het christendom en het Germanisme. Omdat deze elementen ten grondslag lagen aan het karakter van zowel de noordelijke als de zuidelijke Duitse staten, konden zij ondanks hun verschillende karakters als één natie beschouwd worden. Van een zuivere Duitse cultuur was in het Duitse deel van Oostenrijk echter geen sprake meer, omdat het Duitse element hier teveel vermengd was met de Hongaarse en Slavische culturen uit het Oostenrijks-Hongaarse rijk. Om deze etnische reden vond Treitschke het logisch dat Duitsers en Oostenrijkers niet in één staat verenigd zouden worden. Hoe anders was de opvatting van Schönerer, die vond dat de Duitsers in Oostenrijk en de Duitsers in het Duitse Rijk 'stambroeders' en beide puur Duits waren. Volgens hem was het dus juist logisch dat zij in één natiestaat verenigd zouden worden.

Religie speelde bij deze opvattingen ook een belangrijke rol, omdat zowel Schönerer als Treitschke het christendom als inherent aan de Duitse volksaard beschouwden. Zij waren beide protestants, en zagen het overwegend protestantse Pruisen als superieur aan de katholieke gebieden. Schönerer pleitte dan ook voor minder invloed van de katholieke kerk in het Duitse deel van Oostenrijk, zodat dit deel zich los kon maken van de katholieke Habsburgers en aansluiting kon vinden bij het Duitse Rijk onder leiding van het protestantse Pruisen. Treitschke zag de veertien miljoen katholieken in Duits Oostenrijk juist als een gevaar voor het protestantisme in het Duitse Rijk wanneer deze verenigd zouden worden. Hier zit een tegenstrijdigheid in Treitschke's opvattingen, want hij had geen bezwaar tegen de katholieken in de zuidelijke Duitse staten die wel deel uitmaakten van het Duitse Rijk.

Deze ambivalentie verraadt de meer pragmatische, 'realpolitieke' motivatie in Treitschkes opvattingen over Duitsland. Katholieken konden blijkbaar alleen deel uitmaken van het Duitse Rijk als dat ook op politieke gronden goed uitkwam. Treitschke was zich immers, net als Bismarck, bewust van de machtige positie die Pruisen niet alleen in Duitsland maar ook in Europa had, en van het feit dat deze positie in gevaar kwam als Oostenrijk opnieuw onderdeel zou worden van het Duitse Rijk. In dat geval zou Pruisen weer terug zijn bij de situatie vóór 1866. Dat is iets wat Treitschke, in tegenstelling tot de idealistische Schönerer, zeker niet wilde.

## Aangehaalde literatuur

Breuille, John, *The Formation of the First German Nation State, 1800-1871* (Basingstoke 1996)

Bushell, Anthony, *Polemical Austria: The Rhetorics of National Identity from Empire to the Second Republic* (Cardiff 2013)

Bussmann, Walter, *Treitschke: Sein Welt- und Geschichtsbild* (Göttingen 1952)

*Der Berliner Antisemitismusstreit*, ed. Walter Boehlich (Frankfurt 1965)

Dorpalen, Andreas, *Heinrich von Treitschke* (New Haven en Londen 1957)

Saul, Nicholas, et al., *The Cambridge Companion to German Romanticism* (Cambridge 2009)

Eyck, Frank, *The Frankfurt Parliament 1848-1849* (New York 1968)

Flaig, Herbert, *The Kleindeutsch-historians and German unification 1850-1871* (New York 1971)

Geiss, Imanuel, *The Question of German Unification: 1806-1996* (Hoboken 2013)

Kohn, Hans, 'Treitschke: National Prophet' in: *The Review of Politics* 7:4 (1945), 418-440

Kuehnelt-Leddihn, Erik von, *Liberty or Equality: The Challenge of our Time* (Caldwell 1952)

Labrie, Arnold, 'Kultur' and 'Zivilisation' in Germany during the Nineteenth Century' in: Joep Leerssen en Menno Spiering, *Yearbook of European Studies 7: German Reflections* (Amsterdam 1994), 95-120

Leerssen, Joep, 'North and South in the Nineteenth-Century Image of Germany' in: Joep Leerssen en Menno Spiering, *Yearbook of European Studies 7: German Reflections* (Amsterdam 1994), 43-54

Möller, Heidrun von, *Großdeutsch und Kleindeutsch: Die Entstehung der Worte in den Jahren 1848-1849* (Berlijn 1937)

Overbeek, Bert, *Realistische geschiedschrijving: Theodor Mommsens Römische Geschichte* (Groningen 2005)

Rapp, Adolf, *Großdeutsch-Kleindeutsch: Stimmen aus der Zeit von 1815 bis 1914* (München 1922)

Schnee, Heinrich, *Georg Ritter von Schönerer: Ein Kämpfer für Alldeutschland* (Reichenberg 1940)

Segarra, Eda, 'The Longevity of National Stereotypes: The German 'National Character' from the Sixteenth Century to the Present Day' in: Joep Leerssen en Menno Spiering, *Yearbook of European Studies 7: German Reflections* (Amsterdam 1994), 1-28

Snyder, Louis L., *Roots of German Nationalism* (Londen 1978)

Treitschke, Heinrich von, *Treitschke: His Life and Works*, ed. Adolf Hausrath (Hoboken 2013)

Treitschke, Heinrich von, *Treitschke's Origins of Prussianism: The Teutonic Knights*, ed. Eden en Cedar Paul (Hoboken 2013)

Whiteside, Andrew G., *The Socialism of Fools: Georg Ritter von Schönerer and Austrian pan-Germanism* (Los Angeles 1975)

Wilson, William A., 'Herder, folklore and romantic nationalism' in: *Journal of Popular Culture* 6:4 (1973), 819-835

Wollstein, Günter, *Das 'Großdeutschland' der Paulskirche: Nationale Ziele in der bürgerlichen Revolution 1848/49* (Düsseldorf 1977)